

Linguistica ONLINE. Added: September, 1st 2005.

http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/krcmova/krc-014.pdf

ISSN 1801-5336

Tvaroslovné inovace v češtině posledních let^[*]

Marie Krčmová

Formální tvarosloví je pro flektivní jazyky velmi důležité. Tím významnější roli hraje v současné češtině, jejíž morfologie je vinou mimojazykových skutečností (diskontinuitní vývoj spisovné češtiny a její revitalizace v průběhu 19. století, jež se opírala o normu starších staletí) poměrně archaická. Toto tvrzení platí beze zbytku pro kodifikovanou normu spisovného jazyka: dodržování tvarů uznaných kodifikací jako správné zůstalo měřítkem kultivovanosti jazykového projevu v podstatě až do našich dnů. Bylo to dobře možné i díky tomu, že školní výuka spisovného tvarosloví byla metodicky dobře propracovaná a procvičování hojně a soustavně; na konci povinné školní docházky vycházeli po desítky let ze školy lidé, kteří spisovné tvarosloví ovládali alespoň v písemných projevech a byli si dobře vědomi všech jeho záludností, jako jsou kolísání mezi jednotlivými deklinačními typy, nepravidelnosti tvarů některých slov, rozdíly mezi koncovkami sloves téže slovesné třídy atd.

Jazyk mluvených spontánních projevů, jež patřily ještě v polovině 20. století pouze soukromé komunikační sféře (v rozhlase vystupovali lidé vzdělaní, kteří většinou navíc své projevy četli) a byl až na výjimky založen na nespisovných útvarech národního jazyka, byl odlišný: i ty zdánlivě nejarchaičtější dialekty jsou po morfologické stránce poměrně progresivní, neboť jejich tvarosloví je formováno rozsáhlými analogiemi stírajícími rozdíly deklinačních a konjugačních typů a postupující vývoj interdialektický tento proces ještě prohloubil (srov. právě vyšlý 4. svazek Českého jazykového atlasu věnovaný morfologii). Mezi spisovnou kodifikací a jazykem mluvených projevů tak existovalo velké napětí. Nositelé dialektu si - jak ukazuje i dnešní jazyková situace východu a severu Moravy (viz Bogoczová aj. 2002) - byli rozdílní své soukromé mluvy a spisovného jazyka vědomi a v projevech veřejnější povahy se ke kodifikaci přiklíněli, někdy i za cenu volby dublet, které se od jejich dialektu zřetelně lišily, eventuálně volby tvarů knižnějších. Ostatní mluvčí, a to včetně nositelů spisovného jazyka, tedy lidí dobře poučených a vedených sociálním postavením a profesí k užívání spisovného jazyka, naopak byli archaizující kodifikací svazováni, protože se jim svými historicky jistě správnými, ale běžné vyjadřovací neodpovídajícími tvary jevila jako umělá, a proto málo vyhovující. Především v jejich projevech se tak vytvářela nová norma spisovného

jazyka, která se se starou kodifikací rozcházela. Postupně se stabilizující obecná čeština, která přejímala a přejímá zejména od 60. let 20. století část funkcí vlastních dříve pouze spisovnému jazyku, uvedené napětí ještě posílila.

Výsledkem uvedeného tlaku normy je postupné rozrušování staré tvaroslovné kodifikace a její přibližování normě. Více než jinde tu platí stará Mathesiova myšlenka pružné stability spisovného jazyka (Mathesius 1932), totiž nutnost reagovat v kodifikaci pružně na změny normy, ale současně nerozrušovat náhlými zvraty kontinuální vývoj spisovného jazyka, který je nadgenerační a musí se (na rozdíl od kodifikace) měnit průběžně ústupem starších forem a postupnou převahou forem nových. Důsledkem toho je množství dubletních tvarů, které jsou v kodifikaci výhodné pro udržení kontinuity (starší tvary se nestávají jediným okamžikem nespisovnými) i pro rozšíření stylizačních možností v rámci spisovných textů: starší tvary se stávají knižními, nové většinou do textů vstupují jako hovorové a až postupně získávají pozici tvaru neutrálního, v některých případech se navíc připomíná i možnost sémantického rozlišení mezi dubletami. Specifická situace nastává v češtině právě při obsazení pozice neutrálního tvaru, tedy tvaru základního; jak ukázal již Jedlička (1974, s. 119-136), nemusejí být obsazeny všechny tři zmíněné pozice a stává se, že je v určité fázi jazyka k dispozici jen tvar vnímaný jako knižní, zatímco dubleta má ještě pro většinu uživatelů příznak hovorovosti (v dnešní situaci např. typ *moči* - *mocí*); příznak také rozdílně vnímají jednotlivé generace, neboť si spisovnou normu osvojily za různých podmínek. Dublety jsou někdy obtížné pro běžného českého uživatele, neboť ten musí mezi nimi volit a velký počet dublet rozrušuje jeho představu jednotného spisovného jazyka. Velmi složitým se takové rozvolnění stává pro cizince, jenž se jazyku učí, protože ztrácí pevnou oporu pro správnost svých projevů.

Sblížení kodifikace s normou spisovného jazyka probíhá v jednotlivých krocích a není nikdy zcela jednoduché a přímočaré. V kodifikované češtině se nové, zpočátku hovorové tvary nejprve uplatňují u výrazů spojených s běžnou komunikační sférou a teprve postupně se stávají základními. O jejich "přijetí" do spisovného jazyka, a tedy o jejich správnosti informují jednotlivé krátké příspěvky v renomovaných lingvistických časopisech, v úplnosti pak až nová vydání Pravidel českého pravopisu (nikoli tedy pouhé přetisky), která od prvních Pravidel z r. 1902 obsahují i poučení o tvarech slov. V návaznosti na ně se formulují pasáže učebnic, zatímco souhrnné gramatiky nemají v českém prostředí povahu skutečné kodifikace, i když obě mluvnice autorského kolektivu B. Havránek - A. Jedlička, Česká mluvnice a Stručná mluvnice česká, ve svých verzích po r. 1957, tj. po zásadnější změně Pravidel českého pravopisu, v praxi jako kodifikační sloužily. Dílčí informace o problematických tvarech podává dnes i Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1994), zatímco jiné mluvnice včetně rozsáhlé Mluvnice češtiny (1986, 1987) zachycují normu a k samé spisovnosti nebo nespisovnosti hodnocených tvarů se vyjadřují velmi opatrně. Tyto komplexní mluvnice se ovšem neobracejí přímo k vyjadřovací praxi.

[*] To be published in Walbrzych, Poland. Reproduced with permission. [Editor's note]

Jisté sblížení kodifikace s normou přinesla již Pravidla českého pravopisu z r. 1957 (např. jako dubleta byla přijato *-ách* v 6. pádě mn. č. neživ. mask. a neu. tvrdých typů, typ *v domečcích/domečkách, jablících/jablkách*, nebo *-nu-* u tvarů trpného přičeští sloves 2. třídy typu *tisknout* a od nich odvozených tvarů dalších, typ *tištěn/tisknut, stisknutá ruka - vytištěná kniha*, tvary s koncovkou *-u* (1. sg.), *-ou* (3. pl.) vedle staršího *-i, -í* v přítentu sloves typu *mazat, já piši/ pišu, oni pláčí /pláčou*, infinitivy zakončené na *-t* vedle staršího *-ti*, typ *néstj/néstj* apod.), ale nesoulad trval a v dalších desetiletích se ještě prohloubil. Nepochybně na to měla největší vliv obecná čeština, která, jak jsem již připomněl, ztrácela status sociálně a teritoriálně omezeného nespisovného jazykového útvaru. Teprve zásadní změna kodifikace v r. 1993 inovace, na něž upozorňovali lingvisté po desetiletí (souhrnně Kraus aj. 1981), přijala tyto tvary jako hovorové dublety. Konečně tak byly kodifikovány např. infinitivy typu *řící* (starší jen *řící*), tvary s koncovkou *-u* (1. sg.) a *-ou* (3. pl.) v přítentu sloves 3. třídy, typ *já biju, maluju, oni bijou, malujou* (starší *bijí, malují, bijí, malují*) a do spisovného jazyka byl přijat unifikovaný tvar 3. os pl. sloves 4. třídy v podobě *oni prosí - trpí - sází* (starší *oni prosí - trpí - sázejí*) nebo některé tvary číslovek (2. pád *třech, čtyřech* - dříve jen *tří, čtyř*).

Řešení, které bylo uplatněno, není zcela nové, již starší vydání Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost z r. 1978 v poznámkách k morfologii některé z těchto věcí přejalo, i když tím překročilo tehdy velmi striktně chápanou kodifikaci a vlastně tak omezilo využitelnost slovníku pro adresáta, jemuž byl celkovou koncepcí vyjádřenou i v názvu určen (srov. Šimandl 1995 a Filipec 1995). V diskusích následující po vydání Pravidel byly některé z tvaroslovných inovací laickou veřejností odmítnuty, praxe dalších let však ukázala, že šlo o změny velmi potřebné, i když jistě ne definitivní.

Vývoj po r. 1990 je tedy možno z hlediska kodifikace tvarosloví charakterizovat jako další odklon od archaičnosti a otevření pole spisovného jazyka hovorovým prvkům. Tento proces se promítá do proměn stylových charakteristik morfologických prostředků, neboť knižnost nebo hovorovost tvaru je současně i limitujícím faktorem při jeho začleňování do textů (viz Čechová v Čechová aj., 1997). Úzus a z něj vyrůstající norma veřejné komunikace však současně ukazuje, že rozpětí hovorové - neutrální - knižní je pro některé uživatele v tvarosloví příliš široké, takže se občas setkáme jak s hyperkorektností, tak se snahou uplatňovat starší, knižní tvary i tam, kde by byla hovorovost na místě (např. nárůst infinitivů na *-ti* jako signálu vybranosti sdělení i tam, kde jde o sice veřejný, ale nevýznamný projev).

Pozorování jednotlivých velmi různorodých textů veřejné komunikační sféry, kde nabývá na významu komunikace mluvená, je prakticky nemožné. V nevelké, ale teoreticky podložené studii O. Uličného (2002) k morfologické problematice současné češtiny autor vychází z vlastního materiálu z promluv v rozhlasu a televizi. Ukazuje jak posuny ve vlastním tvarosloví, např. gramatikalizovanou analytičnost tvaru minulého času typu *já tam nebyl* nebo aglutinační tendence v deklinaci - typ *s pěti až osmi set korunami* -, týkající se často slov přejatých, tak změny stylové a některé příklady změn významu pádů.

Naštěstí může o stavu jazyka velmi širokého okruhu textů dobře informovat budovaný Korpus českého národního jazyka. Obrovské množství materiálu, který již dnes obsahuje, umožňuje zejména hodnocení variantnosti tvarů a frekvence dublet (Blatná 2001). Rozsáhlejší zpracování však zatím nebylo publikováno. Je jen otázkou času, kdy bude více využito a kdy se pozorované tendence promítnou i do mluvnice a následně do kodifikace, která zůstává v českém prostředí materiálem základní orientace ve spisovnosti forem.

Vývoj posledních let přinesl v oblasti morfologie i jeden zcela nový problém - totiž adaptaci množství nově přejímaných slov na morfologický systém češtiny. Soustřeďuje se do okruhu deklinace substantiv, protože adjektivum od nově přejatého slova se do češtiny snadno zařadí díky slovo tvorným afixům: *escape - escapový, freestyle - freestyleový, gambler - gamblerský*; ve slanzích může být přejatý výraz adjektivem i bez formálních změn - *být free, cool* a tyto podoby díky otevřenosti ve volbě jazykových prostředků pronikají i do publicistiky. U sloves, která jsou často jen slangová (*escapovat, gambleřit*) a v psaných projevech se prosazují postupně, existuje i tendence vyjádřit oba vidy (srov. Rusínová 2001).

Zapojení do českého textu u nově přejatých slov se děje u apelativů často s mezistupněm v komunikaci zájmové a neveřejné a je ve shodě s tradicí, tj. výraz se přičleňuje k rodu a typu podle zakončení; vzhledem k znění v původním jazyce, angličtině, tak přibývá maskulin - *briefing, writter, slide, tag*. Česká flexe s poměrně živou alternací může přinášet problémy v psané podobě a to by mohlo být i podnětem k rychlé adaptaci psaní nového slova k češtině (*manager/manážer - manažeři, leadr/lidr - lidři*). Adaptace do textu, kde tvary vyjadřují syntaktické vazby věty, není však důsledná. Je možné také užití nominativu jmenovacího, tj. nový výraz je začleněn jako přívlástek k obecnějšímu výrazu českému a zůstává nesklonný (starší kodifikace předpokládala v těchto případech shodu). Takřka pravidlem je tento způsob začlenění u proprií, zejména firemní značky se nemění, zřejmě z reklamních důvodů (v programu *Word, pij Coca-cola, zvol stavební spoření u pojišťovny Wüstenrot*). V jednotlivých příspěvcích bylo již vícekrát konstatováno, že nesklonnost takových výrazů se objevuje i tam, kde obecný skloňovaný výraz chybí (typ *vezmi si svoje Kinder, napij se Sprite*).

Existence nesklonných přejatých výrazů samozřejmě nijak nenarušuje strukturu češtiny, ostatně taková slova tu byla i dříve a v úzu, který dnes hraje větší roli i při formování veřejných projevů, zvláště mluvených, než dříve, nebyla ani zdaleka výjimkou. I čeština konce tisíciletí zůstává plně flektivním jazykem s bohatou morfologií, jen její kodifikace je méně striktní než dříve a bude se pravděpodobně dále uvolňovat. Odborná reflexe tohoto procesu, který nemá charakter pravidelné změny celé flexe nebo alespoň jejího typu, ale odehrává se po jednotlivých slovech, dokonce podle jednotlivých významů slov nebo kontextů, zachycuje kromě již zmíněného korpusu také Oddělení jazykové kultury Ústavu pro jazyk český AV ČR, jehož pracovníci pravidelně v drobných příspěvcích vývoj komentují a vyjadřují se k noremnosti nových dokladů souhrnněji Šimandl 2000). Je typické, že dnes již nejde o rozhodování o spisovnosti

nebo nespisovnosti jednotlivého tvaru, ale o jeho funkční hodnocení a rámci širokého kontextu současné češtiny. Tak se v posledních letech sice nemění základní princip české flexe, ale změnil se odborný rámec hodnocení jejích inovací.

LITERATURA:

- BALHAR, J.(ed.): Český jazykový atlas. Díl 4. Academia : Praha, 2002.
- BLATNÁ, R.: Jazykové varianty vs. jazykový systém. in In Karlík, P. - Hladká, Z. (eds.): Čeština - universalia a specifika 3. MU : Brno 2001, s. 233-241.
- BOGOCZOVÁ, I.: Tvaroslovné modifikace mluvených projevů. In Bogoczová, I., aj.: Tváře češtiny. Ostrava 2000, s. 103-118.
- ČECHOVÁ, M. - CHLOUPEK, J. - KRČMOVÁ, M. - MINÁŘOVÁ, E.: Stylistika současné češtiny. ISV : Praha 1997, zvl. s. 85-109.
- Český národní korpus - <http://ucnk.ff.cuni.cz>
- FILÍPEK, J. aj.: Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Academia - Praha 1978. 2., doplněné a opravené vyd. Academia : Praha 1994.
- FILÍPEK, J.: Ještě nad 2. vydáním SSČ a zvláště tvaroslovím. Naše řeč 78, 1995, s. 179-189.
- HAVRÁNEK, B. - JEDLIČKA, A.: Stručná mluvnice česká pro střední školu. 1. vyd. , SPN : Praha 1950; od r. 1966 Stručná mluvnice česká. 25. opravené a doplněné vyd. Fortuna : Praha 1996.
- HAVRÁNEK, B. - JEDLIČKA, A.: Česká mluvnice. Základní jazyková příručka. 1. vyd. SPN : Praha 1951, 2., opravené a doplněné vyd. 1960, 6. vyd. SPN : Praha 1986.
- HRONEK, J., SGALL, P.: O sblížení spisovné a obecné češtiny. NŘ 82, 1999, s. 184-192.
- JEDLIČKA, A.: Spisovný jazyk v současné komunikaci. UK : Praha 1974.
- KRAUS, J. - KUCHAR, J.- STICH, J. - ŠTÍCHA, F.: Současný stav a perspektivy kodifikace spisovné češtiny. Slovo a slovesnost 42, 1981, 228-238.
- KRČMOVÁ, M.: Proměny spisovné češtiny: Formální morfologie. In Kořenský, J.(ed.), Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Český jazyk. Uniwersytet Opolski : Opole 1998, s. 164-176.
- MATHEIUS, V.: O požadavku pružné stability ve spisovném jazyce. In Havránek, B. - Weingart, M.: Spisovná čeština a jazyková kultura. Melantrich : Praha 1932, s. 14-31.
- OBROVSKÁ, J.: Kolokace některých feminin přecházejících od vzoru "kost" k vzoru "píseň". In Karlík, P. - Hladká, Z. (eds.): Čeština - universalia a specifika 4. Nakladatelství LN : Praha 2002, s. 329-332.
- OSOLSOBĚ, K.: Mluvnice versus korpus. několik poznámek k problémům dubletních a variantních koncovek českých substantiv. In Karlík, P. - Hladká, Z. (eds.): Čeština - universalia a specifika 4. Nakladatelství LN : Praha 2002, s. 333-336.
- PETR, J. (ed.): Mluvnice češtiny I, II, III. Academia : Praha 1986, 1987.
- RUSÍNOVÁ, Z.: Slovesné neologismy a problém vidu. In Balowski, M.- Svoboda, J. (eds.), Český jazyk a literatura na sklonku XX. století. Ostrava - Walbrzych 2001, s. 219-226. Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2., opravené a doplněné vydání Academia - Praha 1994.
- ŠIMANDL, J.: Nad 2. vydáním SSČ, zejména o tvarosloví, Naše řeč 78, 1995, s. 18-26.
- ŠIMANDL, J.: Morfologická problematika v jazykové poradně 1-4. Naše řeč 83, 2000, s. 57-76, 113-131, 169-192, 225-242.
- ŠIMANDL, J.: Počešťování a dnešní české tvarosloví. In Karlík, P. - Hladká, Z. (eds.): Čeština - universalia a specifika 3. MU : Brno 2001, s.265-276.
- ŠONKOVÁ, J.: Mluvená čeština a korpusová lingvistika. SaS 61, 2000, s. 190-202.
- ULIČNÝ, O.: K vývojové dynamice současné české flexe. In Karlík, P. - Hladká, Z. (eds.): Čeština - universalia a specifika 4. Nakladatelství LN : Praha 2002, s. 233-236.